

**ЧАМ БЛА САМАРКЪАУНУ УСТАСЫ:
ДЖАНЫБЕКЛАНЫ АППАНЫ ЭНЧИ ХАТЫ**

Биттирланы Шамшюдинни кызы Тамара, филология илмуланы доктору, Кырал федерал бюджет учреждениени – «Федерал илму ара «Россей илмула академиясыны Кыбарты-Малкыар илму арасыны» филиалы – Гуманитар тинтиулени институтну кырачай-малкыар адабият белюмню баш илму кыуллукчысу(ИГИ КБНЦ РАН), tbittir@mail.ru

Илму жазмада эки суратлау төрени – самаркыау назмучулукь бла сахначылыкьны – тамалын салгъан, кырачай-малкыар адабиятны классиги Джанибекланы Аппаны чыгъармачылыкьны тинтиледи. Назмучуну суратлау энчилиги, анга дери болгъан чам төреле, оюнну-чамны башхалыгы дегенча соруулагъа жууап бериледи. Джанибекланы Аппаны чыгъармачылыкьны жамауатда болгъан чойреликлени андан да бек жютю этип, харкюнлюк болумланы тюрлендирирге чакьырады. Жазмада чамчы хайырланган, жамауатны «аурууларын» семиртип, эриши сыфат берип кыурагъан суратлау амалга энчи эс белюнеди.

Ачыкылама сөзле: халкь жырчыла-назмучула, Джанибекланы Аппа, чам, самаркыау, халкь сахначылыкь, төреле.

Джаныбекланы Аппаны чыгъармачылыкьны жазма адабият кыуралырыны аллында башланады. Ол адабият төреле халкь жырчылыкьдан назмучулукьга этген кезиуде жашагъанды, чамларын, лирика назмуларын жазгъанды. Кеси саулукьда аны китабы чыкьмагъанды. Биринчи кере аны «Бырмамыт башын сайладыла» деген назмусун Хубийланы Ислам (Кырачайлы) «Революция и горец» деген журналда 1930 жылда басмалагъанды [Ислам Кырачайлы 1930: 26–31]. Ызы бла, 1962 жылда Аппаны бир кыауум назмусун «Кырачай поэзияны антологиясында» бередила [Кырачай поэзияны антологиясы 1965: 135–140]. Ортабайланы Римма «Кыра сууну кыатында» деген китабында Аппаны юсюнден тынгылы статья жазып, белгили болмагъан бир кыауум назмусун да басмалагъан эди [Ортабайланы Р. 1981: 76–101]. 1995 жылда уа Ортабайланы Римма Биджиланы Ахия бла бирге «Кыалай улу Аппаны ызын ызлай» деген аты бла чыгъаргъан китапларында кырачай-малкыар поэзияда чам бла масхара жанрлары тамалын салгъан Джаныбекланы Аппаны чыгъармачылыкьнын жыйышдырып, тынгылы тинтгендиле [Ортабайланы Р., Биджиланы А. 1995]. Ол китапла басмаланнгандан сора алимле Джаныбекланы Аппаны чыгъармачылыкьнын ачыкьларга онг тапхандыла [Аппа Джанибеков 2014], тюрлю-тюрлю илму ишледе аны назмуларын сюзгендиле [Биттирланы Т. 1998; Биттирланы Т. 2002; Ёзденланы А. 1988; Хабичева-Боташева 2012].

Белгиленген тинтиулени ызындан Хабичланы Зинхара кырачай театры юсюнден, аны мурдорун салгъан адамланы атларын да сагъынып, аланы чыгъармаларын терен ачыкьлап, кыауум статья жазады. 2012 жылда уа айтхылыкь ГИТИС-де «Карачаевский театр. Истоки. Самодеятельность. Профессиональное искусство» деген аты бла тынгылы китабын басмалайды [Хабичева-Боташева 2012]. Мында алим Джаныбекланы Аппаны чыгъармачылыкьны кырачай-малкыар сахначылыкьны эм магъаналы мурдорунача кыарайды.

Джаныбекланы Къала-Герийни жашы Зекерия (чам аты Къалай улу Аппа) 1864 жылда Учкулан элде туугъанды. Гитчеликден сюрюучю болуп, эл малын кютюп тургъанды. Жаш заманында окъуна аны сѣзге усталыгы тынглеринден айырмалы этген эди. Ол замандан тебиреп, Аппа жашауда тюбеген артыкълыкъланы кѣтюралмай, жарлылагъа, жалчыларына азап салгъан байгъа-бийге масхара, самаркѡау сѣзюн айтып тебирейди. Аны халин жаратмай, эл башында тургъан къуллукъчула Аппаны ызындан болгъанда, ол элден кетип, кесине ушаш «салкъынчы»^{*} жашлагъа къошулуп, байла-бийле бла кюреш бардырып тебирейди. Патчахны мырзакълары Аппаны ызындан болуп, эки кере тутдургъандыла.

Къабыргъа элтип, тѣрт бюклеп тыкъдыла,

Тынчай демейин, бир ишле тапдыла,

Онгда – Мункир, солда – Нанкир,

Аузума пашот урдула,

Эки къолума темир тачканы тутдурдула,

Кѣтюрем болдум, таш ташыдым, кѣмюр къаздым,

Ач бѣрюлей, жабагы арталмай къалдым..., – деп жазгъанды Сибирде кѣрген къыйынлыгыны юсюнден назмучу.

Аппа 12 жылны ичинде патчахны тузагында тургъанды. Жаш адамгъа ол къаллай бир зорлукъ эди – керти сѣзю ючюн анча жылны азап сынагъан! Алай болгъанлыкъгъа, назмучу хорлатмай, жырына кертичилей къалгъанды. Аппаны сѣзю, жютю чамы, масхарасы, самаркѡау аны ючюн гумадах болмагъанды. Сибирден къайтхандан сора жырчы къошдан къошха, тойдан тойгъа, элден элге кѣче кечингенди. Хар жерде анга жарыкъ тюбегендиле, ол айтхан эски жырлагъа, аны лакъырдасына, чамына тынгыларгъа сюйгендиле. Назмучу жалан да бай-бий къауумланы сѣгюп турмагъанды, жашауда тюбеген намыссызлыкъ, жутлукъ, женгилик дегенча тапсыз къылыкъланы Аппа чамны кючю бла андан да эриши кѣргюзтгенди:

Тамбийланы хан Азретни

Бир аягы – кийиз уюкъ,

Бирси аягы забит чурукъ.

Къаялада юйю барды,

Шайтанладан бийи барды.

Бююнлюкде, бир ѣмюрден артыкъ озгъандан сора, Аппаны чамлары кимни хыртха ургъанын тохташдыргъан къыйынды. Аппаны «жигитлери» бири къалмай дунияларын алышхандыла. Халкъ жырчы аланы атларын ѣлюмсюз этгени бла бирча жамауатда тюбеген, анга чюйре келген халлени тинтип, аланы чам халда аманлагъанды. Назмучу хайырланган бу чыгъармачылыкъ амал ол айыплы ишанланы бютюн да эриши кѣргюзтюп, тынгылагъанланы аллай затладан кери болургъа чакъыргъанды.

Чамны, масхараны керти да айгъакълау магъанасын кючлер муратда назмучу башха адамланы тапсыз халлерин сѣгюп турмай, кесини юсюнден да бир зат айтыргъа тийиншли эди. Къалай улу Аппа кеси халисине да жютю кѣз бла къарап, бирде къылыгына чам тизгинле къурагъанды:

Айры баулагъа ѣтгенди

Кюмюш айылны хапары.

Босагъагъа илингенди,

Хой, маржа, ычхыналмайды

Аппаны шалбар сампалы.

Былай айтханлыкъгъа, Къалай улу кеси хар жаны бла да тизгинли инсан эди. Жырчыны масхарасындан, бедешинден къоркъуп, кѣпле аны кенгден эслегенлей

^{*} Халкъда «салкъынчы» деп абрекликни жолун сайлагъанлагъа айтхандыла.

окъуна тизгинлерин жыйып, эс алып, аны къатында кеслерин тап жюрютюрге итингендиле.

Адамланы къылыкъларында эсленген шарайыпланы жютю кёргюзтюр ючюн, Джаныбекланы Аппа къарачай-малкъар тилни суратлау байлыгы бла кенг хайырланганды. Биринчиден, «жаз тилни»: халкъ ачыкъ, туура халда айтмай, бир затны башха бла алышдырып, тенгleshдирип, келишимли ишанла бла суратлагъан амалны. «Жаз тил» бла «уучу тил» бирге жууукъдула. Аланы башхалыкълары: «уучу тил» тотем жорукълагъа бойсунады, «жаз тил» а адамны харкюнлюк жашауунда бола тургъан ишлени баямлайды. Сёз ючюн, жангы юйленген жаш адамгъа быллай алгъыш айта болгъандыла: «Жангы кийимлеринг огъурлу болсунла!», – деп. Не да юйюр башчы юй бийчесине тенглерини къатында атын айтмай, «быстырбаш» неда «узунетек» дегенди. «Жаз тил» бегирек да юйюр жашауда, малчылыкъ бла кюрешгенлени арасында хайырланганды. Аппаны назмуларында бу суратлау амал бла айтылгъан тизгинле кёпдюле. Бир къутсуз къонакълыкъны юсюнден быллай хапар айтады назмучу:

Кечеден къалгъан сууукъ гардошланы къапдырдыла,
Кечесинде эшикге къысха-къысха чапдырдыла,
Эртденинде миндирдиле бир къадыр пилге,
Къарнымы юйретдиле бир къужур тилге.

Назмуну ахыр тизгинича «жаз тил» бла айтылгъан чамлары сатира болумну ключейдиле, алагъа терк жюрюш бередила.

Къарачай-малкъар адабиятта, маданиятта да Къалай улу Аппа назмучулукъдан сора гинжи сахначылыкъ бла да атын айтдыргъанды. Гинжи сахначылыкъ бизни маданиятыбызда бурун заманладан бери келеди. Аппа ол иш бла кюрешгенлени бек кечлеринден эди. Гинжилени Аппа кеси агъач бутакъчыкъладан, кийиз кесекледен, халыла бла чалдишдирип, журунчукъладан кийимле тигип, алай ишлегенди. Аны «сахнасында» жигит жашла, ариу къызла, эринчек кишиле, къылыкъсыз къатынла, байла, мыртазакъла, къойчула, сюрюучюле – хар бири ёз сыфаты, ауазы бла ойнагъанды. Аппа, гинжилени тепсетип, аякъ бюкдюрюп, жырлатып, айтыш айтдырып, оюнну алай къурагъанды. Ол гинжилени агъач кюбюрчекде айландыргъанды. Кюбюрчекни ачса, аны башы сахна болуп къала эди. Гинжи сахнасында Аппа гитче пьесала салгъанды, жыр оюнла кёргюзтгенди. Оюнларында гинжилеге кеси къурагъан самаркъауларын айтдыргъанды. Кёбюсюнде ала бийлеге-байлагъа къажуу келе эдиле. Аны ючюн ала Аппаны тутсала, чынг аллын гинжилери бла кюбюрчегин кюйдюргендиле. Къалай улу уа гинжи кюбюрчегин жангыдан къурагъанды, оюнларын жангыдан кёргюзтюр, халкъдан ыразылыкъ алгъанды.

Джаныбекланы Аппа къурагъан гитче сахна оюнчукъла «къагъытха тюшюп сакъланмагъанларыны хатасындан бюгюн бизге аз жетгендиле. Болса да Джаныбекланы Аппаны чыгъармачылыкъы къарачай-малкъар сахна маданиятны мурдорун салгъанды», – деп чертеди Сарбашланы А.М. [Сарбашева 2009: 105–106]. Алимни оюмуна кёре, «жамауат быллай оюнлагъа бирча ыразы болуп къарамагъанды: халкъны асламы аланы жаратханды, къуллукъчу къауум а къажуу тургъанды. Жырчыгъа аллайла бла сёзню кючуу бла демлешген тынч туююл эди» [Сарбашева 2009: 105].

Халкъ жырчыла жамауатда уллу намыслары жюрюген адамла эдиле. Аланы къайсы жамауат къауумдан болгъанларына киши эс бурмагъанды, бийледен, байладан кёп туююл эсе, аз туююл эди жырчыланы сыйлары, сёзлерини кючуу да. Аны себепли, жырчыла толу юйдегиле къурагъандыла, ала бла юйюр къурагъа къайсы ариу къыз да артха турмагъанды. Алай Къалай улу Аппаны юйюрю, юйдегиси болмагъанды. Бир кезиуде Аппа къатын алыргъа мурат этеди. Сагъыш эте кетип, ол зат анга келишмегенин ангылайды да, баш азатлыгъын

сайлайды. Аппаны ол сагъышларыны юсюнден хапарлагъан «Юйдегиленсем» деген назмусуду.

Заманында жыйылмагъаны себепли, Къалай улу Аппаны кѣп назмусу, чамлары да халкъ чыгъармачылыкъгъа сингип къалгъандыла. Аппа чам-лакъырда, масхарадан сора да ийнарла жарашдырыргъа уста болгъанына «Сокъур туйюлма, кѣреме...» деген назмусу шагъатлыкъ этеди. Бу кезиуде аны суймеклик сезими жумушакъ, къайгъырыулу болгъаны ачыкъ кѣрюнеди. Назмучу суйген къызын кюн тыякъ бла тенгешдиреди, къадарын Аппа бла бир этсе, къыйналыргъын ангылата, аны аяп, ѳз сезимин тунчукъдуургъа кюрешеди:

Сокъур туйюлма, кѣреме,
От болуп ичиме киргенсе да,
Бауурумдан ѳлеме.
Эшта-эшта, сен кюн таякъны бир узуну,
Манга келеме десенг,
Соярла сени, харип, сени,
Элни къаргъасы-къузгъуну.
Къой, энгда бир кюерим туйюлмюдю,
Кюбюрчегими жабайым,
Эки эрними бирден къабайым...

Жыйырманчы ѳмюрге дери къарачай-малкъар поэзияда уллу жерни айтышла алгъандыла. Аты айтылгъан жырчыла, хапарчыла, чамчыла бир-бирлери бла эришип, бир затны юсюнден кеси оюмларын суратлау сѣзню кючу бла айта болгъандыла. Къалай улу Аппаны чыгъармачылыкъында да айтышла белгили жердедиле. Тойлада, къош, чалгъычы жыйынлада жыр тиргизилген жерде айтышла къыза эдиле, жырчыла бир затны чурумгъа тутуп, аны юсюнден ким терен да, женгил да айталыр деген эришиуге кире эдиле. Аллай бир айтыш Аппа бла Гогуйланы Ахлау деген бир жашны арасында бардырылгъанды. Аппа жашны сѣзге чемерлигине къууанып, бу айтышда кесин хорлатханнга санагъанды. Кесича белгили жырчы Багъыр улу Къаспот бла бардырылгъан айтышха уа Аппаны ѳз усталыгъына къарамы башха тюрлю эди. Аланы арасында бардырылгъан айтышдан бюгюнлюкде жалан да бир ненча тизгин сакъланганды. «Сен Багъыр эсенг, – Мен – Къалай. Сен къалай эсенг, Мен – алай», – деп танышханды Аппа Къаспот бла. Ала кечени узунуна айтыш къургъандыла. Къошха жыйылгъанла Къаспотну хорлагъаннга чыгъаргъанда, Аппа ол оюмгъа бой салмагъанды да, былай жууап бергенди:

Къабыргъада къалайла, – жетмегеннге жалгъайла.
Къалай улу Аппадан Багъыр улу Къаспотну сайлайла.
Огъай, ол тюз туйюлду, аны къонакъды деп сыйлайла,
Мени «хорлатдын», деп къыйнайла.

Ол ашхамдан танг аласына дери айтылгъан айтышдан бу гитче юзюк къалгъаны кибик, Аппаны уллу чыгъармачылыкъындан да бизге аллай гитче юзюк жетгенди дерге боллукъбуз.

Къарачай-малкъар поэзия XIX-чу ѳмюрге жарыкъ ѳнлю эди. Ол затха Къаспот бла Аппаны «Жѣрмелери», Аппаны чам, самаркѡау, лакъырда назмулары, Гычыны чамлары шагъатлыкъ этедиле. Бу тукъум жырлада, назмулада халкъыбызны ниет саулугъу, таза кѣллюлюгю, дунягъа жюрек ачыкълыкъы туура кѣрюнюпдюле. Аллайланы санында Къаспотну «Сандырагъын» белгилерчады. Закий жырчы мында кесини юч тюрлю фахмусун ачыкълайды: сѣзге, макъамгъа, тепсеуге. Жыр нени юсюнден болгъанын айтхан къыйынды. Алай а бу жырда жарыкъ ауаз, уллу фахму, адамлагъа, дунягъа суймеклик шарт билинедиле. «Жѣрме» да анга ушашды. Аскерчи жашла Сылпагъарланы Хако бла Аджиланы Таулан 1878 жылда,

орус-тюрк урушдан кьайтып келе, биринчи болуп, «Жёрме» деген жырны кьурагъандыла. Аланы ызындан а халкъ ичинде кеси «жёрмелерин» талай жырчы такъгъанды. Аппаны жыры башха юлгюледен чамыны жютюлюгю бла, сёз кьудуретини элпеклиги бла айырмалыды.

Къалай улу Аппаны назмуларында болгъан чам, масхара заман оза баргъаны сайын мутхуз болмай, кьуралгъан кюнлериндеча, адамлагъа жарыкълыкь келтиргенлей, сагъыш да этдиргенлей турадыла. Аны чыгъармачылыгъы онтогъузунчу ёмюрдеги ана поэзиябызны бир айырмалы бетиди, бир башха назму хатха ушамай, кесичалай къалады. Къарачай-малкъар халкъны фахмалу назмучусу, жырчысы, чамчысы, сахначысы Джаныбекланы Аппа жашаууну ахыр кюнлерине дери жамауатха сёзю бла жарап тургъанды, ол ариу айтыргъа суймеген эсе да, керти сёзге уа баш ургъанды. Аны чамы-лакъырдысы асыры кертиден ангылагъан адамлагъа жыламукъла туудургъанды.

Къарачай-малкъар халкъны фахмалу уланы Джаныбекланы Аппа жашаууну ахыр кюнлерин эгечини юйюнде ётдюргенди, 1934 жылда ауушханды, Къарачайда Къызыл Покун элде асыралгъанды.

Хайырланылгъан литература

1. *Аппа Джанибеков* – первый поэт-сатирик Карачая (к 150-летию со дня рождения) // *Материалы Всероссийской научной конференции*. Карачаевск, 2014. 256 с.
2. *Биттирланы Т.* «Итиль суу агъа турур...». Нальчик, 1998. 151 б.
3. *Биттирланы Т.* Эски къарачай-малкъар адабият. Нальчик, 2002. 302 б. Ёзденланы А. Джашауну оюулары. Черкесск, 1988. 344 б.
4. Ислам Къарачайлы. Сатирические песни Карачая // *Революция и горец*. Ростов-на-Дону, 1930. Б. 26–31.
5. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965. 423 б.
6. *Ортабайланы Р.* Къара сууну къатында. Черкесск, 1981. 183 б.
7. *Ортабайланы Р., Биджланы А.* Къалай улу Аппаны ызын ызлай. Черкесск, 1995. 190 б.
8. *Сарбашева А.М.* Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция и эволюция жанра. Нальчик: Издательство КБИГИ, 2009. 240 с.
9. *Хабичева-Боташева З.Б.* Карачаевский театр. Карачаевский театр. Истоки. Самодеятельность. Профессиональное искусство. М.: ГИТИС, 2012. 524 с.

МАСТЕР ЮМОРА И САТИРЫ: ТВОРЧЕСКАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ АППЫ ДЖАНИБЕКОВА

Биттирова Тамара Шамсудиновна, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник сектора карачаево-балкарской литературы Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), tbittir@mail.ru

В статье рассматривается творчество классика карачаево-балкарской поэзии Аппы Джанибекова, положившего начало двум художественным традициям – сатирической лирике и театральному действу. Анализируются характер авторской индивидуальности, истоки и факторы, определившие его эстетические поиски и обретения. А. Джанибеков – автор социальной сатиры, большинство произведений которого посвящено разоблачению пороков современного ему общества. Особое внимание в работе уделено художественным средствам, позволяющим поэту создать комические ситуации и критически воспринимать человеческие слабости (стяжательство, леность, высокомерие и т.д.).

Ключевые слова: певцы-импровизаторы, Аппа Джанибеков, сатира, народный театр, традиции.

**MASTER OF HUMOR AND SATIRE:
CREATIVE PERSONALITY OF APPA DZHANIBEKOV**

Bittirova Tamara Shamsudinovna, Doctor of Philology, Leading Researcher of the Sector of Karachay-Balkarian Literature of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), tbittir@mail.ru

The article deals with the creative work of the classic Karachay-Balkar poetry APPA Dzhani­bekov, which gave rise to two artistic traditions-satirical lyrics and theatrical action. The author analyzes the nature of the creative personality of the author, the origins and factors that determined his creative search and acquisition. A. Dzhani­bekov the author of social satire-paid great attention to exposing the vices of inequality society. Special attention is paid to the artistic means that allow the author to create a funny situation and critically perceive human weaknesses caused by greed, laziness, arrogance, etc.

Keywords: the singers-improvisers, APPA Dzhani­bekov, satire, folk theatre and traditions.

DOI: 10.31007/2306-5826-2020-3-46-102-107